

Geçmişten Günümüze Alevilik I.Uluslararası Sempozyumu

**Alewism From Past To Present
I. International Symposium**

03-05 Ekim / October 2013

Editör

Yrd. Doç. Dr. Mehmet YAZICI

1. Cilt

Bingöl Üniversitesi Yayınları
2014

İNANÇ VE TARİHTE NUSAYRİLER (ARAP ALEVİLERİ) ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Arş. Gör. İlker KİREMİT*

GİRİŞ

IX. yüzyılda Batını (ezoterik) bir İslam mezhebi olarak ortaya çıkan Nusayrilik, Ebû Şuâyib Muhammed b. Nusayr'ın, Onbirinci İmam Hasan el-Askerî'nin bâbı olduğunu kabul etmelerinden hareketle ayrı bir inanç fırkası olarak vücut bulmaya başlamıştır. Dolayısıyla Nusayrilik isminin Muhammed b. Nusayr'ın namından hareketle ortaya çıktığı iddiası daha ağır basmaktadır.¹Yine ilk dönemlerde aynı şahsa atfen bu fırkanın “Nemîriyye” olarak da anıldığı anlaşılmaktadır.²

Esasında Oniki İmam Şiiliğine mensup olan Nusayriliğin bu mensubiyeti inanç anlayışlarındaki “zahiri” duruma karşılık gelmektedir. Şii-batını inanç fırkası olarak kendilerine özgün bir nitelik yaratan ise batını inanç anlayışları olmaktadır. Ancak batını inanç anlayışlarının oluşumunun dayandığı inanç yorumu diğer Müslüman kesimlerinin muhalefetini de yaratmıştır. Bu kesimlerin, politik açıdan güç-iktidar imkânına sahip olduklarında Nusayrilere karşı kendi mezhebi anlayışlarını dayatmaları yada hayat şartlarını olumsuz açıdan etkileme ihtimali artmaya başlamıştı. Nusayriler bu durum karşısında gizlilik esasını inanç esaslarıyla gerekçelendirerek benimsemeye başlamışlardır. Bunun diğer bir boyutu ise dış kesimlere karşı öncelikle varlıklarını ve inançlarının devamlılığını sürdürürebilme gayesiyle ortaya çıkan takiyeye başvurmaları olmuştur. Tarihsel olarak işleyeceğimiz Nusayriler açısından öncelikle söylenebilecek husus onların dış münasebetlere karşı kapalı ve ihtiyatlı tutumlar sergilemeleridir. Batını esaslara dayalı mezhebi yapılarının maruz kalabile-

* Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Tarih Bölümü - ilkerkiremit@hotmail.com

¹ Bakınız, Louis Massignon, “Nusayriler”, *İA*, 9. Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, s. 365,368; Ahmet Turan, “Kitâbu'l-Mecmu'u'nun Tercümesi”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 8, Samsun 1996, s. 5.

² Bakınız, Ebû'l Hasen el- Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri, Makâlâtü'l- İslâmiyyîn ve İhtilafu'l- Musallîn*, Çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 45-46.

ceği muhtemel olumsuzluklar onların böyle bir toplumsal yapı içerisinde yaşamlarını sürdürmelerinde önemli bir rol oynamıştır.³

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Nusayrilerin bahsedilen toplumsal yapıları varlığını korumakla birlikte, bu esnada Batılı misyonerlerle bölgenin siyasi iktidarı arasında ortaya çıkan çekişme alanında kalan kesimlerden birisi olmuştur. Protestan misyonerlerinin mensup oldukları devletlerin siyasi gayeleri paralelinde bölgedeki kesimlerle kurmak istediği münasebetlerle tatbik ettiği eylemlerin Osmanlı Devleti tarafından sakıncalı bulunmaya başlanmıştır. Bunun üzerine Osmanlı devleti, geliştirilen yeni resmi devlet politikası olan İslamcılık ideolojisiyle Nusayriler gibi misyonerlerin hedef kitlesi olarak belirlediği Heterodoksi Müslüman kesimleriyle olan münasebetleri yeniden şekillendirmeye çalışmıştır. Bu eksende Nusayrilerle de kurulmaya çalışılan münasebet, beraberinde yeni gelişmeleri yaratmıştır.⁴

Tüm bunlardan hareketle bu çalışmamızda, batını mezhep olan Nusayrilerin sahip oldukları bu kimlik bağlamında yaşadıkları tarihsel süreci analiz etmeye çalışacağız.

I. NUSAYRİ İNANÇ ANLAYIŞI

Nusayrilik, mensup olduğu Oniki İmam Şiiliğinden hareketle batını bir inanç yorumuyla İslam dini içerisinde kendine özgü teolojik bir yol oluşturmuştur. Fakat bu inanç anlayışının oluşumunda Eski Doğu dinlerinin ve Ortadoğu'da ki İslam öncesi inanç motiflerinin olduğuna dair iddiaların yanında, yine Antik Yunan felsefesinin etkilerini İslam inancı içerisinde yeniden şekillendirmiş olduğu düşünülen bir Şii-Batını İslam fırkasıdır.⁵ Diğer taraftan Nusayriliğin temel inanç esaslarını oluşturan Tanrı'nın döngüsel olarak kendini zahir dünyada göstermesi ve diğer inanç boyutlarında İsmailik ile olan etkileşimi önemlidir. Öyle ki inanç yapısının esas

³ Tord Olsson, "Dağlıların ve Şehirlilerin 'İrfan'ı Suriyeli Alevilerin ya da Nusayrilerin Mezhebi", *Alevi Kimliği*, Editörler: T. Olsson, E. Özdalga, C. Raudvere, Çeviri: Bilge Kurt Torun, Hayati Torun, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1999, s. 236,252,257; İlker Kiremit, *XIX. Yüzyılda Nusayriler (Arap Alevileri)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, s. 86-89.

⁴ Bakınız, Kemal Karpat H., *İslâm'ın Siyasallaşması*, Çeviren: Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 337-338, 367-379, 411-412, 582-606; Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Çeviren: Gül Çağlalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 104-114, 147-155 vd.

⁵ Bakınız, Gregory Abu'l Farac (Bar Hebraeus). Abu'l-Farac Tarihi, II. Cilt, Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 241; René Dussaud, *Histoire et Religions des Nusairis*, Paris 1900, s. 17-20, 94-95; Yaron Friedman, *The Nusayri-Alawis, An Introduction to The Religion, History and Identity of The Leading Minority in Syria*, Koninklijke Brill NV, Leiden-Boston, 2010, s. 60, 67-69, 84-85, 110-111, 152-154; Marianne Arinberg-Laanatza, "Türkiye Alevileri-Suriye Alevileri: Benzerlikler ve Farklılıklar", *Alevi Kimliği*, Editörler: T. Olsson, E. Özdalga, C. Raudvere, Çeviri: Bilge Kurt Torun, Hayati Torun, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1999, s. 214.

karakterini oluşturan Neo-Platoncu anlayışın Nusayriliğe İsmailik kanalıyla gelmiş olabileceğini yüksek ihtimaldir.⁶ Tanrının kendini zahiri dünyada gösterme anlayışına karşılık bulan Neo-Platoncu felsefe İsmailik inancında yedi aşamalı bir süreç olarak şekillenmiştir. Farklı zamanlarda yaşanan Tanrısal zuhurun her bir aşamasında ayrıca “Nâtık” olan peygamberlerde bulunur. Son yani yedinci aşamada ise Nâtık`ın, altıncı İmam Cafer es-Sadık`tan sonra yedinci imam olarak kabul ettikleri Muhammed bin İsmail`in olduğuna inanırlar.⁷

Nusayri inanç anlayışı zahirî yani görünen, maddî olan ile batınî yani gizli, asıl olan iki ayrı mekan vardır. Batını anlamda, “Mâna” olarak tanımlanan Tanrısal yani yaratıcı nur, yedi farklı aşamada kendini zahiri-maddi dünyada göstermiştir. Mâna (Samit), ayrıca kendi nurundan Nâtık olan “İsim”i yaratmıştır. Nâtık yani konuşan İsim de kendisinden yaratıldığı Mana gibi farklı aşamalarda zahiri dünyada vücut bulmuştur. Nâtık benzer şekilde yaratılmış olan kendi nurundan da “Bâb” yani kapıyı yaratmıştır. Bu durum Nusayriliğin batını âlemdeki üç temel unsurunu oluşturmaktadır. Nusayri inancına göre, döngüsel olarak gelişen bu aşamalı sürecin son yani yedinci aşamasında Mana, Ali b. Ebitalib olarak; isim, İslam Peygamber`i Hz. Muhammed olarak, Bâb ise Selman-ı Farusi olarak kendisini zahiri dünyada göstermiştir.⁸ Buradan hareketle, bu son zuhurun İslam dinine karşılık geldiğini söyleyebiliriz. Öyle ki Nusayrilik batını yorum esasına göre vücuda getirdiği mezhebi yapısını İslam dini üzerine kurduğunu görmekteyiz. Bununla bağlantılı olarak, Nusayri İnanç önderleri açısından bu durum önemli bir hassasiyet oluşturmuştur. Kendileri hakkında İslam dini dışında referans gösterilmesini kabul etmedikleri gibi inanç anlayışlarını oluşturan esaslar konusundaki dayanaklarını da sadece Kuran ayetleri üzerinden yapmaya çalışmışlardır.⁹ Bu hassasiyet aynı zamanda inanç meşruiyetiyle ilgili kaygılarından kaynaklanmaktadır. Kendilerine yöneltilen “sapkın-heretik” olma iddia ve ithamlarına karşı inanç yorumlarında sadece Kuran`ı kaynak göstererek karşılık vermek istemişlerdir.

⁶ Bakınız, Yaron Friedman, *a.g.e.*, s. 72-75, 107-112,110-111; İlker Kiremit, *a.g.t.*, s. 63; Ayşe Atıcı Arayancan, “Suriye Bölgesindeki İki İnanç Hareketi: Nizârî İsmailîleri ve Nusayrilik”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 54. Sayı, Ankara 2010, s. 184, 192-195; diğer taraftan Nusayri inancının Suriye bölgesindeki (Nizari) İsmaililer üzerinde de etkisi olmuştur. Bakınız, Farhad Daftary, *İsmaililer, Tarih ve Öğretileri*, Doruk Yayınları, Ankara 2002, s. 560.

⁷ Bakınız, Farhad Daftary, *a.g.e.*, s. 212-218, 351-356; Ayşe Atıcı Arayancan, *a.g.m.*, s. 192-195; Yaron Friedman, *a.g.e.*, s. 72-75.

⁸ Bakınız, René Dussaud, *a.g.e.*, s. 161-179; Yaron Friedman, *a.g.e.*, s. 70-79, 89, 110-115; Ahmet Turan, *a.g.m.*, s. 8-18.

⁹ Örnek olarak Nusayri inancında mühim bir yeri olan tenasüh konusunda inanç önderlerinin referansları sadece Kur`an ayetleri ve bunların yorumlanması olmuştur. Bakınız, Nasreddin Eskiocak, *Yaratıcının Azameti ve Kur`an`daki Reankarnasyon*, Can Yayınları, İstanbul 1998, s. 44-48, 60-65; yine bakınız, Şerafettin Serin, *Ehlibeyt Yolundaki Alevi Nusayrilerin İnancı*, Sezen Ofset, Adana 2004, s. 233-234; Ayrıca bu konu vesilesiyle mezhebe mensup kişilerle yapılan görüşmelerle ilgili olarak bakınız, Faik Bulut, *Ortadoğu`nun Solan Renkleri, Bedeviler, Çerkezler, Nusayriler, Dürziler, Yezidiler*, Berfin Yayınları, İstanbul 2003, s. 59; Hüseyin Türk, *Anadolu`nun Gizli İnancı Nusayrilik, İnanç Sistemleri ve Kültürel Özellikleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005, s. 256-264.

Nusayrilerin bu inanç üçlemesini, Bâb tarafından yaratılmış olan Eytam-ı Hamse (Beş Yetimler) tamamlamaktadır. Bunların ise son zuhur aşamasında, sahabelerden ve Ali b. Ebitalib'in yanında bulunan bir şahsın cismani halleri olarak karşılık geldiği kabul edilir. Bu yetimlerin gök gürlmesi, yer sarsıntıları, canların ruhlarını alma ya da yeni bir insana verme gibi olaylardan sorumlu melekler olduklarını kabul ettiklerini anlıyoruz.¹⁰

Mâna yani yaratıcı nurun kendini zahir dünyada gösterme meselesi üzerinde durmak yerinde olacaktır. Tanrısal nurun döngüsel olarak kendini maddi dünyada cismani olarak göstermesinin “hulul etme” anlayışıyla düşünülmesi Nusayri alimleri tarafından kabul edilmeyecek bir din dışılık olarak görülmüştür. Çünkü böyle bir kanaatin çok Tanrılığa tekabül ettiğini düşünmüşlerdir. Onlara göre, asıl olan Mâna'nın bağımsız bir insan formunda görünmesi değil sadece cismani olarak insan gibi görünmesi olmuştur.¹¹ Bu durumda, son aşamada yaşanan zuhurda, Ali b. Ebitalib'in Mâna'nın kendi halinde tanrısal bir niteliğe sahip olmadığı sonucuna ulaşabiliriz.

Nusayrilerin inanç anlayışları üzerinde vurgulanması gereken en mühim konularından birisi de kendilerinin “seçilmiş” olduklarını kabul etmeleriyle ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Kendileriyle Tanrısal irade arasında kurdukları korelasyon, sahip oldukları “yaratılış teorilerinde” yada başka bir deyişle “köken efsanesinde” karşımıza çıkmaktadır. Nusayri dönmesi Süleyman Üzeni'nin aktarmış olduğu bu teoriden hareketle Nusayrilerin inanç sistemi üzerine çıkarımlar yapılabilir. Ana hatlarıyla bahsedeceğimiz bu köken efsanesine göre, Nusayriler maddi dünya oluşmadan önce nurlu yıldızlar olarak bulunmaktaydı. Ancak uzun süre boyunca buldukları bu hallerinde kibirlenmeye başlayınca Tanrı onları sınamaya başlamıştı. Onlara her seslediğinde O'nun kendilerine görüldüğü kadar olduğunu zannetmeye ve şaşkınlığa düşmeye başlamışlar. En sonunda Tanrı onları cezalandırmak için maddi dünyaya göndermiş ve kendisinin zahiri dünyada onlar gibi görüneceğini bildirmiştir. Bu surette, aralarında Onu, kapısını ve peçesini (yani Nâtik'i) tanıyanı yani batını gerçekliğin farkına ulaşıp günahlarından arınanları yeniden nur alemine götürecektir.¹²

¹⁰ Bu beş yetim, Mikdad b. Esved el-Kindî, Ebu Zerr-i Gıfârî, Osman b. Ma'un el-Cumahî, Kanber el-Devsi'dir. Bakınız, Louis Massignon, *a.g.m.*, s. 367; Ahmet Turan, *a.g.m.*, s. 12.

¹¹ Bakınız, En-Neşşabi risalesi için, M. Meir Bar-Asher-Aryeh Kofsky, “Ali b. Ebî Tâlib'in İlâhî Vasıflarına Dair Nusayrî Öğretisi ve VII/XIII. Yüzyıldan Kalma Yayınlanmamış Bir Risaleye Göre Nusayrî Üçlemesi”, *Tarihten Teolojiye İslam İnançlarında Hz. Ali*, Hazırlayan: Ahmet Yaşar Ocak, TTK Yayınları, Ankara 2005, s. 146-148, 162,171; ayrıca bakınız, Yaron Friedman, *a.g.e.*, s. 80-83.

¹² Bakınız, Yaratılış Efsanesi, Süleyman Üzeni'nin “*Kitâbü'l Bakuratü's-Sülemaniye fi Arafî Keşfi Esrari'd-Diyanetin Nusayriye*” adlı eserinin “ilk günah (fi'l habta)” başlıklı dördüncü kısmında yer alır. Bu kitabın Türkçe çevirisi için bakınız, Abdülhamit Sinanoğlu, *Nusayrilerin İnanç Dünyası ve Kutsal Kitabı (Çağımızda Batınlık Örneği)*, Esra Yayınları, Konya 1997, s. 151-152; İnan Keser, *Nusayrilik*,

Nusayriler, Tanrı'nın onları cezalandırıp zahir-maddi dünyaya göndermesi durumunu "düşme" olarak kabul ederler. Fakat günahlarından kurtulup Tanrısal iradenin batını gerçekliğinin farkına vardıklarında yeniden eski nurlu hallerine dönüş yaşamaları aşamalı bir süreç halinde işler. Bu sürecin ise esasında Nusayrilerin inanç anlayışlarında önemli bir yeri olan tenasüh inancına tekabül ettiğini söyleyebiliriz.¹³

Tenasüh yada diğer anlamıyla reenkarasyon anlayışının farklı inanç ve mezhebi akımlarda görüldüğü gibi¹⁴Nusayrilik`te de önemli bir yeri vardır. Bu inanca göre, insan ölümünden sonra amellerine göre sınanıp yeni bir bedende dünyaya gönderilecektir. İnsan günahlarından arınana kadar dünyada gerçekleştirdiği eylemlerinin niteliğine göre yeniden dünyaya gönderildiğinde ruhu hak ettiği yeni bedende doğacaktır. Kötü amelleri olan günahkâr insanın ruhu ölümden sonraki yeniden doğuşta bir hayvan bedeninde dahi cismanileşecektir. Fakat aşamalı olan süreçte günahlarından arınıp vecibelerini yerine getiren kişi Nusayri inancına göre,yeniden eski nurlu haline dönüşecektir.¹⁵

Nusayriler batını inanç anlayışlarında gizlilik prensibini benimsemişlerdir. Sahip oldukları inanç anlayışlarından dolayı sapkın yada din-dışı olarak hakaretlere ve baskılara maruz kalmamak münasebetiyle bir takım önlemlere ve dini pratiklerde düzenlemelere gitmişlerdir. Gizlilik prensibinden hareketle, batını esasların cemaat içerisinde aktarılması konusundaki ihtiyatlılık beraberinde bazı kısıtlamalar getirmiştir. Öyle ki batını inanç esasları sadece sır saklayabilecek yetişkin erkeklerle öğretilirken, Nusayri bir aileden doğmamış olan kişilere ve ayrıca batını esaslara dair sırları tutamayacak kadar zayıf olabilecekleri kanaatiyle kadınlara da aktarılmamıştır. Bunun paralelinde Nusayri erkekleri batını ibadetlerini icra ederlerken bu ihtiyatlılıktan dolayı yabancıların bu ibadetlerine tanık olmayacakları şartları sağlamaya çalışırlar. Gizlilik prensibinin önemi bizi, tarihleri boyunca yaşadıkları kötü deneyimlerinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı ve bir gelenek haline geldiği

Arap Aleviliği, Karahan Kitabevi Yayınları, Adana 2008, s. 66; ayrıca bakınız, Tord Olsson, *a.g.m.*, s. 248-249; René Dussaud, *a.g.e.*, s. 70-72.

¹³ Bakınız, İnan Keser, *a.g.e.*, s. 64-66; Tord Olsson, *a.g.m.*, s. 249-250; Yaron Friedman, *a.g.e.*, s. 109-119; İlker Kiremit, *a.g.t.*, s. 63-64,72-75.

¹⁴ Bakınız, Ahmet Yaşar Ocak, "Bektaşî Menâkıbnâmelerinde Tenasüh (Réincarnation- Metempsychose) İnancı", *Türkiye Sosyal Tarihinde İslam`ın Macerası, Makaleler-İncelemeler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 81-92.

¹⁵ Bakınız, İnan Keser, *a.g.e.*, s. 64-66; Frederick Walpole, *The Ansayrii (or Assassins), with Travels in the Further East, in 1850-51, Including A Visit Nineveh*, Volume III, London 1851, s. 355-56; Hüseyin Türk, *a.g.e.*, s. 252-261; Tord Olsson, *a.g.m.*, s. 249; İlker Kiremit, *a.g.t.*, s. 63,72-75; Ayrıca Reenkarasyonun gerekçelendirilmesi ve işleyişi açısından bakınız, Nasreddin Eskiocak, *a.g.e.*, s. 43-48.

sonucuna ulaştırmaktadır.¹⁶ Bununla birlikte, gizliliğin yetmediği durumlarda ise takiiyeye başvurma ihtiyacı hissetmişlerdir.

Batını bir mezhep ehli olarak Nusayriler için takiiye yani olduğundan farklı şekilde görünme tarzı geçmişten beri önemli olmuştur. Böylece inançları açısından karşılaşılabilecekleri olumsuzluklar karşısında uygulanan esnek bir yöntem olduğunu söyleyebiliriz. Nusayriler bu açıdan dışarıya karşı daha çok kabul görebilecek bir izlenim vermeye çalıştılar.¹⁷ Diğer taraftan takiiyeyi, Nusayriler için muhtemel olabilecek dış tehditlere karşı bir savunma ve inançlarını koruma yolu olduğu gibi bununla ilişkili olarak aynı zamanda kendi inanç ve kimliklerinin de farkındalığını ve tercihlerindeki kararlılıklarının da bir ifadesi olduğunu düşünebiliriz.

II- TARİHTE NUSAYRİLİK

Nusayrilerin tarihsel sürecini yukarıda değindiğimiz gibi aynı zamanda bir takiiye geleneğinin oluşum ve gelişiminin yaşandığı bir zemin olarak da düşünebiliriz. Ancak burada kullanılan anlamıyla takiiye bu ahaliyi olumsuzlaştırma açısından karşılık bulmamaktadır. Bilakis, bu inanç kesiminin tarihsel süreç içerisinde maruz kaldıkları ve muhtemel olarak karşılaşılabilecekleri olumsuzluklara karşı başvurdukları bir çare anlamında işlenecektir.

Öyle ki bu konuda verilebilecek ilk örneklerden birisi, mezhebin asıl kurucusu olarak kabul edilen Hamdân el Hasîbî'nin, Bağdat'taki Sünni yönetim tarafından baskı altında olduğunu görmesi üzerine 51 tilmizi (Muvahhid) ile birlikte Haleb'e gelmesiyle ilişkilidir. Hasibi, Haleb'te 945'ten beri bölgeyi hakimiyetleri altında bulunduran Şii Hamdanilerin yönetimi altına girmişti. Fakat Hasîbî, Hamdanilere karşı sadece zahiri anlamdaki Şiiliğe mensup olarak görünerek Nusayriliğin karakteristik özelliklerini oluşturan batını inanç esaslarını gizleme ihtiyacı hissettiği anlaşılmaktadır. Hasibi, Hamdani hükümdarı Seyfûddeve'ye ithaf ettiği "Hidayetü'l

¹⁶ Bakınız, Tord Olsson, *a.g.m.*, s.251-252; Samuel Lyde, *Asian Mystery, Illustrated in The History, Religion and Present State of The Ansäireeh or Nusairis of Syria*, Printed by Spottiswoode and Co. New-Street Sqoare, London 1860, s. 106-107,156-57,166-167; İnan Keser, *a.g.e.*, s. 76-77; Hüseyin Türk, *a.g.e.*, s. 84-86; İlyas Üzüm, "Türkiye'de Alevi/Nusayri Önderlerinin Eserlerinde İnanç Konuları-na Yaklaşım", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, 2000, s. 177-179, 185-86.

¹⁷ Yaron Friedman, *a.g.e.*, s. 143-145; Tord Olsson, *a.g.m.*, s. 236,252-253,257; Hakan Mertcan, "Nusayriler (Arap Alevileri) ve Türkiye'de Ulus Devlet İnşa Sürecindeki Konumları", *Resmi Tarih Tartışmaları-8, Türkiyede "Azınlıklar"*, Editör: Fikret Başkaya, Sait Çetinoğlu, Özgür Üniversite Forumu, Maki Basın Yayın, Ankara 2009, s. 150-152; Kais Firro, "Nusayriliğin Milliyetçilik ve Milli Devlete Adaptasyonu", *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Aleviler, Bektaşiler, Nusayriler*, Ensar Neşriyat, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1999, s. 209; İlker Kiremit, *a.g.t.*, s. 86-88.

Kübra” adlı eserinin sadece İmamiye Şiası’nın literatüründen olan konulardan olmasının da bu sebepten olduğunu söyleyebiliriz.¹⁸

Bunun yanında Hasibi, Nusayrilik açısından en mühim eserinden birisi ise, gizli-batını inanç esaslarını teşkil eden ve on altı sureden oluşan Kitab-ı Mecmu’u da hazırlamıştır. Bu metnin, Nusayrilerin batını ibadetlerinin kaynağı olduğu kabul edilmektedir.¹⁹

Hasibi’nin 960’lı yıllarda Haleb’te öldüğü vakit Nusayrilerin Bağdat ve Haleb’te olmak üzere iki inanç merkezi bulunuyordu. Fakat 1258 yılında Moğolların Bağdat’ı istila etmesi sonrasında Haleb yegane merkezleri olarak kalmıştır. Nusayrilerin Hasibi’den sonraki en önemli liderleri Ebu Said Meymun bin Kasım et-Taberani (968-1034) olmuştur. Taberani özellikle yazdığı eserlerle Hasibi’nin oluşturduğu Nusayri inanç anlayışını geliştirmiştir.²⁰

Bunun yanında et-Taberani döneminde Nusayrilerin Haleb’ten Lazkiye bölgesine doğru tarihi bir göç içerisine girdikleri kabul edilir. 1032 yılında yaşanan bu göçün Nusayrilerle İshakiler arasında yaşanan çatışma sonucu olduğu anlaşılmaktadır.²¹ Taberani’den sonraki süreçte ise Nusayriler, Lazkiye’nin özellikle dağlık arazilerinde birden fazla dini liderin önderliğinde yaşamaya başlamışlardır.²²

Haçlı Seferleri sırasında Nusayriler bölgenin diğer kesimleri gibi bu hücumların yıkıcı etkilerine maruz kalmışlardır. Nusayriler, Haçlılarla Lazkiye bölgesini de kapsayan Batı Suriye kesimlerini de ele geçirmelerinden sonra onlarla karşılaşmaya başlamışlardır. Abu’l Farac’ın, Lübnan Dağına doğru hareket eden Haçlıların bölgede tahribat yaratan eylemlere giriştikleri ve Nusayri ahalisinin de onların katliamlarına maruz kaldıklarına dair verdikleri bilgi bu temasın hangi şartlar içerisinde yaşandığını yansıtabilmektedir.²³

¹⁸ Bakınız, Yaron Friedman, *a.g.e.*, s. 17-18, 30-32, 143-144, 250-251; İlyas Üzüm, *a.g.m.*, s. 178-179; ayrıca bakınız Hasibi için, Louis Massignon, *a.g.m.*, s. 368; Muhammed Emîn Galib Et-Tavîl, *Arap Alevileri Tarihi*, Karahan Kitabevi Yayınları, Adana 2010, s. 148-151.

¹⁹ Bakınız, Ahmet Turan, *a.g.m.*, s. 5-6, 8-18; Abdülhamit Sinanoğlu, *a.g.e.*, 91, 93-124; René Dussaud, *a.g.e.*, s. 161-179; Louis Massignon, *a.g.m.*, s. 368-369.

²⁰ Bakınız, Et-Tavîl, *a.g.e.*, s. 150-155; Yaron Friedman, *a.g.e.*, s. 40-41, 260-263; Mustafa Öz, “Nusayriler”, *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye’de Aleviler, Bektaşiler, Nusayriler*, Ensar Neşriyat, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1999, s. 183-84.

²¹ Bakınız: Et-Tavîl, *a.g.e.*, s. 153-155; Mustafa Öz, *a.g.m.*, s. 183; L. Massignon, *a.g.m.*, s.368; Yaron Friedman, *a.g.e.*, s. 41-44.

²² Bakınız: Et-Tavîl, *a.g.e.*, s. 153-155; Mustafa Öz, *a.g.m.*, s. 183-184; Yaron Friedman, *a.g.e.*, s. 47-48.

²³ Gregory Abu’l Farac (Bar Hebraeus), *a.g.e.*, s. 340; Ayrıca bakınız, Et-Tavîl, *a.g.e.*, 234-235; Mustafa Öz, *a.g.m.*, s. 184.

Memluklar döneminde ise Nusayriler ilk defa inanç değiştirme dayatmasıyla karşı karşıya kaldılar. Haçlı seferlerine ve yine Moğol saldırılarına karşı verdikleri mücadele esnasında Memluklar, Sünni İslam'ın dışında kalan Şii-batni kesimlere şüpheyle bakmışlardır. Memluk Sultanı Baybars (1260-1279)'ın 1260 yılında Moğolları yendiği Aynu'l Calut savaşından sonra kontrol altına aldığı İsmaililer, Dürziler ve Nusayrileri Sünnileştirme çabasına girişmiştir. Moğollarla işbirliği yaptıkları ve aynı zamanda heretik-sapkın oldukları düşünülen bu Şii-batni kesimlerin Sünnileştirilmesi yoluyla yaşadıkları bölgedeki iktidar ve kontrolünün istikrarını sağlamanın hedeflendiğini söyleyebiliriz. Baybars'tan sonra da sürdürülen Sünnileştirilme siyaseti paralelinde Cebel bölgesinde yaşayan ve aynı zamanda vergiye bağlanılan Nusayrilerin de buldukları yerlere camiler inşa ettirilmeye başlanmıştı.²⁴

Memlukların diğer Şii-batni kesimlerin yanında Nusayrilere karşı icra ettiği bu politikada Hanbeli alimi İbn Teymiye'nin verdiği fetvanın önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz. İbn Teymiye, Nusayrilerle ilgili olan fetvasında, bu ahaliyi mezhebi fikir ve inançları dolayısıyla din dışı olarak görüp kendilerine karşı bir duruş sergilenmesi kanaatindeydi. Onların, düşman Moğollarla ittifak yaptıklarını da ileri sürerek böylece düşüncelerini de pekiştirme yoluna gittiğini söyleyebiliriz. Bu fetvanın, sapkın olarak görülen Nusayrilerin inançlarını değiştirmeleri için zorlanmalarında ve daha ileri boyutlardaki muamelelere maruz kalmalarında etkili olduğu söylenebilir.²⁵

Diğer taraftan Memlukların tatbik ettiği Sünnileştirme politikasının istenilen sonuca ulaşmadığını söyleyebiliriz. Öyle ki 1326 yılında Suriye'ye gelmiş olan Seyyah İbn Batuta Nusayrilerin yaşadığı yerlerden geçerken verdiği bilgiler, böyle bir çıkarımı haklılaştırmaktadır. İbn Batuta, Memlukların buralarda inşa ettirdiği camilerin harap bir halde olduklarını ve yapılma amaçlarından başka işler için yani sığır ve koyun barınaklarına çevrilmiş olarak kullanıldığını belirtir.²⁶Buradan hareketle, Nusayrilerin Memlukların Sünnileştirme politikası sonucunda inşa ettirdiği mescitleri asıl işlevleriyle kabul edip benimsemediklerini anlamaktayız. Bu durum aynı zamanda, olduklarından farklı görünme yoluna başvurmuş olabilecekleri tahminlerimizi de güçlendirmektedir.²⁷ Fakat her halükarda kendisini gösteren en somut gerçeklik, Nusayrilerin maruz kaldıkları din değiştirme dayatmalarına karşın

²⁴ Bakınız: René Dussaud, *a.g.e.*, s. 27-28; Mustafa Öz, *a.g.m.*, s. 184; Yaron Friedman, *a.g.e.*, s. 56-57.

²⁵ Bakınız: Yaron Friedman, *a.g.e.*, s. 62-64, 299-309; Mustafa Öz, *a.g.m.*, s. 184-185; René Dussaud, *a.g.e.*, s. 28-31.

²⁶ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I. Cilt, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY Yayınları, İstanbul 2010, s. 120-121; ayrıca bakınız, Yaron Friedman, *a.g.e.*, s. 60.

²⁷ Bakınız, Kais Firro, *a.g.m.*, s. 209; Yvette Talhamy (a). "The Nusayri Leader İsmâ'il Khayr Bey and Ottomans (1854-58)", *Middle Eastern Studies*, Vol. 44: 6, November 2008, s.895; İlker Kiremit, *a.g.t.*, s. 37.

inanç ve geleneklerini sürdürmelerine yönelik iradi tutumları olmuştur. Üstelik yukarıdaki örnekten anlaşıldığı gibi, siyasi iktidarın yaptığı dayatma, kimliklerine olan bağlılıklarını da güçlendirmiş olduğunu söyleyebiliriz.

XVI. Yüzyılın başlarına kadar Mısır yönetimi (Memluklar) kontrolünde yaşayan Nusayriler, Yavuz Sultan Selim'in Mercidabık savaşından sonra Suriye'yi alması üzerine Osmanlı egemenliğine girdiler. Bu tarihten sonra asırlar boyunca Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayacak olan Nusayriler, Lazkiye'nin bilhassa dağlık arazisinde (Cebel-i Nusayri) ve çevredeki köylerde bulunuyorlardı. Cebel bölgesinde bulunan Nusayriler dış coğrafyadan tecrit olmuş dağlık arazide aşiretler halinde yaşıyorlardı. Aynı zamanda yine Suriye'den farklı dönemlerde ayrılıp Antakya ve Çukurova bölgesine gelmiş Nusayriler de bulunuyorlardı.²⁸

XIX. yüzyıla gelindiğinde Nusayriler aynı coğrafyada yaşamlarını sürdürdükleri gibi bu yüzyılın bilhassa sonlarına doğru daha dikkat çekici bir süreç içerisine girdiklerini söyleyebiliriz. Nusayriler yüzyılın ilk çeyreğinde, asırlardan beri yaşadıkları Osmanlı egemenliğinden başka bir yönetimin kontrolü altına girmişlerdi.

Mısır valisi M. Ali Paşanın Osmanlıya isyanından sonra 1832'de onun oğlu İbrahim Paşa'nın Suriye'yi kontrol altına alması üzerine Nusayriler Mısır yönetimi altına girmişlerdir. Ancak İbrahim Paşa bölgedeki iktidarını güçlendirmek münasebetiyle yerel halkın silahlarını toplatmak, onları askere almak ve kendilerinden vergi tahsil etmek istemişti. Bu politika beraberinde isyan hareketlerine sebep olmuştur. 1834 yılında Cebel bölgesindeki Nusayri kabilelerinin de İbrahim Paşa'nın bu politikasına karşı çıkması üzerine askeri harekâtlara maruz kalmışlardır. Öyle ki bu çatışmalarda ciddi kayıplar vermişlerdi. Ancak 1841'den sonra bölgedeki iktidarı yeniden sağlayan Osmanlı yönetimi kontrolüne girmişlerdi.²⁹

XIX. yüzyılda Nusayrilerin çoğunlukta oldukları Lazkiye'nin Cebel-i Nusayri bölgesi, bu ahaliyi oluşturan aşiretlerin yaşam alanıydı. Bu aşiretlerin başlarında da "Mukaddim" denilen yönetici liderler bulunuyordu. Mukaddimler devletle ve diğer aşiretlerle olan münasebetleri de icra eden kişiler olmaktadır. Bununla birlikte,

²⁸ Genel olarak bakınız, Mustafa Öz, *a.g.m.*, s. 185; Tord Olsson, *a.g.m.*, s. 235-36; İlyas Üzüm, *a.g.m.*, s.173; Yvette Talhamy(a), *a.g.m.*, s. 895; Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Adana, Tarsus ve Mersin Bölgesi Nusayrileri (19-20.Yüzyıl)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 54. Sayı, Ankara 2010, s. 50-52; ayrıca bakınız, Et-Tavil, *a.g.e.*, s. 263-278, 301-303.

²⁹ Selahattin Samur, *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1995, s. 19-32, 70-88; Et-Tavil, *a.g.e.*, s. 309-310; Frederick Walpole, *a.g.e.*, s. 353; Dick Douwes (b), Şiddetin Yeniden Örgütlenmesi: Osmanlı Suriye'sinde Geleneksel ve Zorunlu Askerlik", *Devletin Silâhlanması, Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, Derleyen: Erik Jan Zürcher, Çeviren: M. Tanju Akad, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 135-139; Yvette Talhamy (c), "Conscription among the Nusayris ('Alawis) in the Nineteenth Century", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 38: 01, April 2011, s.27-33.

Nusayrileri oluşturan bu aşiretler arasında özellikle maddi gayeler sebebiyle ciddi çatışmalar yaşanmaktaydı. Baskın ve yağma teşebbüsleriyle daha da ileri tahribatlara ulaşan bu çatışmalar bölgedeki aşiretler arasında bölünme ya da yeni ittifaklara ortam hazırladığı gibi beraberinde yıkıcı durumlara da sebep olabiliyordu.³⁰ Yaşanan çatışmaların sürekliliği günlük hayatlarında dahi kaçınılmaz olarak silahın varlığını ön plana çıkarıyordu.³¹ Diğer taraftan aşiretler arasındaki yaşanan zıtlık mezhep içerisinde ortaya çıkan ve inanç yorumundan kaynaklanan farklılaşmada da kendini göstermiştir. Misal olarak, bu aşiretlerin en dikkat çekicisi olan Kelbiye Kilazilik’i benimserken, Hayyatın aşireti ise haydarilik yolunu tutmuşlardı.³² Fakat aşiret çatışmaları mezhebi bir farklılaşmada etkili olmuşsa da esasen inanç yönünden Haydarilik ve Kilazilik arasında mühim bir farkın olmadığını da söyleyebiliriz. Mezhep içerisindeki bu yorumsal farklılığın, aşiretler arasındaki gerilimin hat safhaya ulaştığı dönemlerde bağlamsal olarak büyümüş olduğunu söyleyebiliriz.³³

Cebel bölgesinin coğrafi imkânlarının kısıtlılığı onların ekonomik ve sosyal yapılarının şekillenmesinde de etkili olmuştur.³⁴ Aşiretler arasında yaşanan çatışmalar beraberinde yaşanan köylere baskın yapma eylemlerine ve beraberinde insan kayıplarına da sebep olmaktadır.³⁵ Yüzyılın sonlarına doğru bölgeye gelmiş olan Ameikan Misyoneri Henry Jessup, Nusayrilerden bahsederken, onların “garip, yabancı ve kana susamış bir ırk” olarak bahsetmesi bölgedeki yaşamın sahip olduğu şartları yansıtabilmektedir.³⁶

Cebel Nusayrilerinin yağma ve eşkıyalık hareketleri kaçınılmaz olarak onları siyasi iktidarla karşı karşıya getirmekteydi. Osmanlı Devleti’nin bölgede özellikle düzenli vergi toplama ve ayrıca Kur’a usulüne göre elverişli olan kişileri askere alma girişimi de beraberinde muhalefet ve isyanları ortaya çıkarıyordu.³⁷ Osmanlı yönetimi ise buralara askeri harekâtlar düzenleyerek bu yükümlülüklerin tatbik

³⁰ Bakınız, Samuel Lyde, *a.g.e.*, s. 198–199,219-221; Dick Douwes (a), “Knowledge And Oppression; The Nusayriyya İn The Late Ottoman Period”, *Convegno Sul Tema La Shi’a Nell’Impero Ottomano (Roma, 15 Aprile 1991)*, *Accademia Nazionale Dei Lincei Fondazione Leone Caetani 25, Estratto*, Roma 1993, s. 155-159; Yvette Talhamy (a). *a.g.m.*, s.895-96; ayrıca bakınız,Et-Tavil, *a.g.e.*, s. 274-297.

³¹ Lyde, bu şartlarda Nusayri erkeklerinin silahlanmasının nedenlerine değinir. Samuel Lyde, *a.g.e.*, s. 214-215.

³² Bakınız, Samuel Lyde, *a.g.e.*, s. 50-54; Dick Douwes (a), *a.g.e.*, s. 156-159; Haydariler Ali b. Ebitalib’in mekanının güneş olduğunu savunurken, Kilaziler ise bu mekanın Kamer’de olduğuna inanırlar. Buradan hareketle özellikle bazı adet ve ibadet uygulamalarında aralarında küçük farklılıkları vardır. Ayrıca bakınız, Louis Massignon, *a.g.m.*, s. 368-369; İnan Keser, *a.g.e.*, 155-161.

³³ İlker Kiremit, *a.g.t.*, s. 77-79.

³⁴ Tord Olsson, *a.g.m.*, s. 235.

³⁵ Bakınız, Samuel Lyde, *a.g.e.*, s. 198-200; Dick Douwes (a), *a.g.e.*, s.154-159.

³⁶ Henry Harris Jessup, *The Arab Women*, by C. S. Robinson, Isaac Riley, Dodd& Mead, Newyork 1873, s. 35.

³⁷ Dick Douwes (b), *a.g.m.*, s. 139-141; Uğur Akbulut, “Osmanlı Belgelerinde Lazkiye Nusayrileri (19. Yüzyıl)”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 54. Sayı, Ankara 2010, s. 114-115; Yvette Talhamy (c), *a.g.m.*, s. 33-35

edilmesine gayret ediliyordu. Ancak yapılan bu askeri harekâtlar arazinin elverişsizliğinin de yarattığı dezavantajla başarısız olabiliyordu. Diğer taraftan, gerçekleştirilen bu askeri harekâtlar, Nusayri yerleşimlerinin yanında daha da önemlisi ekinlerinin de tahrip olmasına neden olabiliyordu. Böyle bir durumda muhtemelen onların çevre bölgelerde yağma harekâtları düzenlemesi ve eşkıyalık eylemlerine zemin oluşturabiliyordu.³⁸

Nusayrilerin vergi ödeme ve askere kaydolma konusunda gösterdikleri muhafefet onların nüfus bilgilerinin sağlanabilmesine de engel oluşturabiliyordu. Bu konuya vurgu yapan René Dussaud, bu sebeple tahmini bilgi verilebileceğini söylemektedir. Ona göre, Suriye'deki nüfusun Antakya ve Çukurova'dakilerle birlikte 150 bin civarında olabilmektedir.³⁹ Daha önce Samuel Lyde de 1856'da Beyrut'ta yayınlanmış olan bir kaynaktan hareketle yine tahmini bir bilgi verebilmekte ve Nusayrilerin daha düşük oranda bulunan İsmaililerle birlikte 200 bin civarında olabileceğini ifade eder.⁴⁰ 1890 tarihli resmi bir belgede ise, yine tüm Nusayri yerleşim bölgelerini kapsayacak genel bir rakam verilerek Lazkiye ve Çukurova'daki nüfusun 120 bin olduğu belirtilmiştir.⁴¹

Yüzyılın sonlarına doğru Nusayri tarihinde önemli bir değişimin yaşandığını söyleyebiliriz. Batılı devletlerin politik çıkarları paralelinde gelişen misyonerlik faaliyetleri, Suriye'de bulunan ve Sünni İslam dışında kalan heterodoksi kesimler arasında işlemeye başlamıştı. Bu kesimler arasında bulunan Nusayriler özellikle Amerikan Protestan misyonerlerinin hedef kitlesi olmaktaydı. Ekonomik açıdan fakir ve ilgisiz kalmış olan bu ahaliye eğitim ve diğer alanlarda imkân ve vaatler sunarak ilişkilerini sağlamlaştırmaya çalışmışlardı. Nusayrilerle kurulan bu temaslarda misyonerlerin en dikkat çekici olabileceğini düşündüğümüz vaatleri ise onların din değiştirmeleri durumunda askerlik yükümlülüğünden kurtulacak olmalarıyla ilgiliydi.⁴²

Misyonerlerin gerek askerlik vazifesi üzerinden gerekse açtıkları mekteplerde yürüttüğü eğitim faaliyetleri kaçınılmaz olarak devleti rahatsız etmeye başlamıştır. Bu faaliyetlerin kendi iktidarını tehdit edecek boyutlara ulaştığını fark edince bu

³⁸ Bakınız, 16 Şevval 1274 (30 Mayıs 1858) tarihli belge olarak BOA, MVL 750-107; Yvette Talhamy (c), *a.g.m.*, s. 34-35; ayrıca genel olarak bakınız, Samuel Lyde, *a.g.e.*, s. 198-221.

³⁹ René Dussaud, *a.g.e.*, s. 6-7.

⁴⁰ Bakınız, Samuel Lyde, *a.g.e.*, s. 18-19.

⁴¹ Bakınız, BOA, Y.PRK.UM 19-70.

⁴² Bakınız, Yvette Talhamy (b), "American Protestant Missionary Activity among the Nusayris (Alawis) in Syria in the Nineteenth Century", *Middle Eastern Studies*, Vol.47, No.2, March 2011, s. 215-232; yine devletin bu ahaliye misyonerler arasındaki münasebete karşı tutumu için 4 ve 8 Muharrem 1313 (1 Temmuz 1895) tarihli belgeler, BOA, BEO 648-48555; ayrıca genel olarak Amerikan Misyonerliği için bakınız, Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyıl'da Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arbay Yayınları, İstanbul 1991, s.119-142, 219-222.

çalışmaları kontrol etmeye ve hatta engellemeye başlamıştı. Öyle ki özellikle askerlik konusundaki vaatlere karşı Osmanlı, din değiştiren kişilerin askerlik vazifesinden muaf olamayacaklarını ilan ediyordu.⁴³

Misyoner mektepleri konusunda devletin almaya başladığı önlem ise yeni ideolojik yaklaşımdan hareketle sistematize edilen bir politikayla gerçekleştirilmeye başlanmıştır. II. Abdülhamit döneminde devletin resmi ideolojisi olarak tatbik edilmeye başlanan İslamcılık politikası, Müslüman tebaanın devlete olan sadakat ve bağlılıklarını güçlendirmeye yönelik icra edilmeye başlanmıştı. Bu siyasetle, Sünni İslam'ın dışında kalmış olan ve Batılı Hıristiyan misyonerlerin hedefinde bulunan heterodoksi Müslüman kesimlerle devlet arasındaki bağ güçlendirilmiş olunacaktı. Ancak İslamcılık politikası gereği bu kesimlerle kurulabilecek münasebetin onların "ihtida ettirilmesi" yada Nusayriler açısından düşünüldüğünde "tashih-i akaid" yoluyla devletin resmi İslam ideolojisini benimsemelerinin sağlanmasıyla olabileceği düşünülmekteydi. Bu sebeple, Sünni İslam'ın dışında kalan bu kesimlerle ve yine Nusayrilerle kurulmak istenen yeni münasebetler bu ideolojik perspektiften hareketle yapılmaya başlanacaktı.⁴⁴

Nusayriler arasında tatbik edilmeye başlanan politika, bu ahalinin çocuklarının devletin açacağı mekteplerde eğitim görmeye başlaması ve yine bu onların mes-citlerde ibadet etmelerinin sağlanması ekseninde işlemesi düşünülmekteydi.⁴⁵ Üstelik devletin kurmak istediği bu yeni münasebete, Nusayrilerin sergilediği yaklaşım yeni sürecin başlamasını hızlandırmıştı.

1890 yılında Lazkiye'de Mutasarrıf Ziya Bey'e başvuran Nusayri ileri gelenlerinin görüşme sırasında Padişaha karşı yaptıkları iltifatlar ve talepleri Ziya Bey tarafından merkeze bildirilmiştir. Bu gelişme kurulmak istenen yeni münasebet açısında önemli olmuştur.⁴⁶

Tüm bu gelişmelere karşı, devletin Sünnileştirme politikası, Antakya gibi yerlerde istenilen şekilde işleyemiyordu. Bu bölgede Sünni ahaliyle birlikte yaşamakta olan Nusayriler, ekonomik ve sosyal açıdan alt sınıf tabakasını oluşturuyorlardı. Sünni eşrafın mülkiyetinde bulunan bahçe ve tarım arazilerinde çalışan bu

⁴³ Bakınız, BOA, BEO 648-48555; Ayrıca bakınız, Yvette Talhamy (b), *a.g.m.*, s. 225-231.

⁴⁴ Bakınız, Kemal Karpat H., *a.g.e.*, s. 337-338, 367-379, 411-412, 582-606; İlber Ortaylı, "Alevilik, Nusayrilik ve Bab-ı Ali", *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Aleviler, Bektaşiler, Nusayriler*, Ensar Neşriyat, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1999, s. 39-42; Selim Deringil, *a.g.e.s.* 104 - 114; ayrıca bakınız, Dick Douwes (b), *a.g.m.*, s. 142; Yvette Talhamy (c), *a.g.m.*, s. 38-39.

⁴⁵ Bakınız, BOA, Y.PRK. UM 19-70; ayrıca geniş olarak Lazkiye bölgesi Nusayrileri üzerine yapılan arşiv çalışması için bakınız, Uğur Akbulut'un bahsi geçen makalesi.

⁴⁶ BOA, İ.MMS 113-4821; ayrıca bakınız, Uğur Akbulut, *a.g.m.*, s. 119-120; Dick Douwes (b), *a.g.m.*, s. 142; Hakan Mertcan, *a.g.m.*, s. 152; İlker Kiremit, *a.g.t.*, s. 161-162.

ahali, elde ettikleri mahsulden düşük bir kazanç sağlayarak kötü yaşam koşulları altında hayatlarını sürdürüyorlardı. Bağlı oldukları arazi sahiplerine olan bağımlılıkları ise haklarının bu eşraf kesimi tarafından suiistimal edilmesine imkân veriyordu. Buna karşın, II. Abdülhamit'e gönderilen bir rapordan anlaşıldığı üzere, Nusayriler mağdur edildikleri vakit Sünni olan mülk sahiplerine karşı hak arama olanakları bulunmuyordu. Üstelik Şer'i ve Nizamiye Mahkemelerinde şahitlikleri de kabul edilmemekteydi.⁴⁷

Bu şartlar içerisinde devletin bu ahaliyi Ehli Sünnet içerisine sokmak istemesi, beraberinde özellikle toprak sahibi Sünni Eşraf'ın bu mevzudaki muhalefeti doğurmuştur. Tahmin edileceği gibi, Nusayrilerin Ehli Sünnet statüsünde kabul edilmeye başlanmasıyla özellikle hukuki açıdan kazanacakları haklar onları mülk sahipleri karşı korumaya başlayacaktı. Bu yüzden, bölgenin mülk sahipleri Nusayrilerin camilere girmelerine engel olunması için halkı kışkırtmaya başlamıştı. Nusayrilerin aleyhinde ileri sürdükleri iddiaları ise bu ahalinin sadece hak ve imkân sağlamak gayesiyle Ehli Sünnet statüsünde camilere girmek istedikleri şeklinde olmuştur.⁴⁸ Buradan hareketle onların camiye girme niyetlerinin bu amaca yönelik olduğunu göstererek muhalefetin gerekçelendirilmesine çalışılmaktaydı.

Ancak devletin yukarıda belirttiğimiz İslamcılık politikasının ulaşmak istediği gaye açısından düşünüldüğünde bu tür muhalefet kabul edilmeyecektir. Bu sebeple Nusayrilerin sisteme entegrasyonunu sağlayacak imkânları yaratacak bir politikanın icra edilmesi ve ortaya çıkabilecek engellerin ortadan kaldırılmasına gayret edilmişti. Üstelik Nusayrilerin aslında yeni imkânlar sağlama gayesi ile böyle bir tercih içerisine girdiklerine dair iddialara karşı devlet iradesinin sergilediği yaklaşım daha esnek ve pragmatik olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda zikrettiğimiz raporun dışında ve daha erken tarihli bir Şura-yı Devlet Dahiliye Dairesi mazbatasında da görüldüğü gibi, yaşanan muhalefete karşı gösterilen tavır, devlet iradesinin yeni politikadaki kararlılığını göstermektedir. Yapılan muhalefete karşı, Nusayrilerin camilere sokulmamasının kabul edilemeyeceği belirtilmiştir. Ayrıca muhalif kesimin aslında onların Sünni İslam'ı benimsemediğine dair iddialarına karşılık olarak, Nusayrilerin Kuran okuyup Şahadet etmeleriyle İslam dinini kabul ettiklerini fakat kimseye göstermeyip ve kendi aralarında sürdürdükleri ayin ve akaidlerinin ise küfre tekabül etmediğine hüküm verilerek onların camilere girip ibadet etmeleri konusunda gösterilen muhalefetin kabul edilemeyeceği vurgulanmıştır.⁴⁹

⁴⁷ 5 Cemaziyevvel 1310 (25 Kasım 1892) tarihli belge olarak, BOA, Y.PRK. MF 2-57

⁴⁸ Bakınız aynı belge.

⁴⁹ 1 Cemaziyelahir 1309 (2 Ocak 1892) tarihli belge olarak, BOA, İ.MMS 130-5563; aynı belge ve yine Antakya ve İskenderun bölgesindeki Nusayriler üzerine yapılmış genel arşiv çalışması için ayrıca

Tüm bunlardan hareketle çıkaracağımız sonuç, Nusayrilerin geleneksel olarak inançlarını savunma kaygısı ve varlıklarını korumak amacıyla başvurdukları “*olduklarından farklı görünme*” yoluna yeni bir fonksiyon yüklemiş olduklarıdır. Nusayrilerin geçmişten beri başvurma ihtiyacı hissettikleri takiyyeyi bu esnada korunma kaygısının yanında⁵⁰ çok daha ötede bir sebepten dolayı yeniden icra etmeye başladıklarını görmekteyiz. Üstelik onların camilere sokulması konusunda muhalefet eden kesimlerin çıkar kaygılarını harekete geçirmesiyle bu konudaki iddialarının ötesinde devletin de bu durumun farkında olduğunu anlamaktayız. Ancak bu durum karşısında dışlayıcı bir tavır sergilemeyen devletin bu esnek tutumunun Ortaylı'nın ileri sürdüğü “*görmezlikten gelme*”⁵¹ yaklaşımının daha da ötesinde “*koşullu olarak görmezlikten gelme*” şeklinde düşünülebileceğini söyleyebiliriz.⁵² Çünkü Şura-yı Devlet belgesinden anlaşıldığı gibi, devlet Nusayrilerin takiyye yapma durumlarının dahi İslam'ı reddetmekle ilgili olmadığını ve onların doğru yola yönlendirilmeleri koşuluyla eski inançlarını (akaid-i Batıniyye) terk edecekleri kanaatine ulaşmıştı.⁵³

Nusayrilerin yaşadıkları bölgelerde başlatılan mektep ve mescit inşa etme faaliyetlerine gösterilen ehemmiyete karşın bilhassa bu çalışmalarının finanse edilmesi konusunda sıkıntı yaşıyordu. Ancak bunun üzerine II. Abdülhamid dahi bu inşa faaliyetinin aksamaması için kendi özel hazinesinden kaynak aktarabiliyordu.⁵⁴

Devletin tüm bu gayretine karşın daha farklı şekilde ifade etmek gerekir ise, Nusayrilerin Sünni İslam'ı benimsemeleri konusunda yapılan çalışmaların beklenen sonuca ulaşmadığı söyleyebiliriz. Nusayrilerin yukarıda ileri sürdüğümüz gibi takiyyeye sadece korunma kaygısının dışında aynı zamanda kötü yaşam şartlarını değiştirmek ve muhtemel fırsatları değerlendirmek amacıyla başvurmaları bunun öncelikli sebebi olduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanında devletin bu politikalarını eyleme geçirmek için ihtiyaç duyduğu finansal kaynak konusunda yaşanan sıkıntının da olumsuz bir faktör teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Sünni kesimle Nusayriler arasındaki zıtlık ve çatışmanın da böyle bir değişime karşı bir engel teşkil etmiş olduğunu da düşünebiliriz. Üstelik kendilerine mahsusen inşa edilmiş olan mektep ve

bakınız, Selahattin Tozlu, “Osmanlı Arşiv Belgelerinde Antakya ve İskenderun Nusayrileri (19. Yüzyıl)”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 54. Sayı, Ankara 2010, s. 79-110.

⁵⁰ Mertcan, takiyyeyi “korunma” ile münhasır olarak işlediği anlaşılmaktadır, Hakan Mertcan, *a.g.m.*, s. 152.

⁵¹ Bakınız, İlber Ortaylı, *a.g.m.*, s. 40.

⁵² İlker Kiremit, *a.g.t.*, s. 160-61.

⁵³ “...velev takiyyeten olsun gösterdikleri evza-yı İslamiye'nin reddinden ziyade hakikat tahavvülünü icab edecek nesayih ve terğibat ile refte refte akaid-i batıniyyelerinden vazgeçirmeye çalışılması lazım...” BOA, İ.MMS 130-5563; ayrıca bakınız, Selahattin Tozlu, *a.g.m.*, s. 87-88.

⁵⁴ Bakınız, BOA, Y.PRK.UM 19-70; ayrıca bir takım rahiplerin tesiratında kalmamaları için Lazkiye'nin Sahyun Kazasında yapılan mektep ve mescid inşası için bakınız, BOA, MV 55-15; ayrıca bakınız, Uğur Akbulut, *a.g.m.*, s. 121.

mescitlerin ise daha farklı işlerde kullanmaya başlamaları bu politikanın ulaştığı sonucu görmek açısından önemli bir delil olacağını söyleyebiliriz.⁵⁵

I. Dünya Savaşından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasıyla birlikte hakim olduğu topraklarda yeni siyasi yapılanmaların ortaya çıkması Nusayrileri etkilemiştir. Fransız manda yönetiminin Suriye'yi işgal etmesiyle birlikte Nusayriler arasında da isyanlar yaşandı.⁵⁶ Osmanlı yönetimi savaş döneminde bu cemaatle zayıflayan münasebeti-Şeyh Maruf örneğinde görüldüğü gibi bazen zıtlasma yaşansa da-bazı Nusayri ileri gelenleri taltif ederek sürdürmeye ve bağları güçlendirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.⁵⁷

Lazkiye ve civarındaki Nusayri Alevileri 1920'de Fransa'nın yeni idari düzenlemeleri sonucunda Özerk Alevi Devletinde yaşamaya başlamışlardır.⁵⁸ Türkiye tarafında olan kesim ise farklı yönetimin egemenliği altında yaşamaya ve yeni şartlar içerisinde varlıklarını ve inanç kültürlerini sürdürmeye devam edeceklerdir. Ancak yeni yüzyılda da yaşam statülerinin henüz değişmediğini fark etmekteyiz. Öyle ki, Çukurova'da yaşayan Nusayrilerden bahseden Hilmi Uran'a göre, Nusayriler bahçıvan, çiftçi ve manavdırlar. Ayrıca kendilerine yöneltilen "fella" ve "Arap Uşağı" tanımlamalarından rahatsız olduklarını belirtir. Uran, Raymond'un bahsettiği Antakya Nusayrileri gibi buradakilerin de şehir ve kasaba yerleşimlerinin ötesindeki kenar mahallelerinde birlikte yaşadıklarını söyler.⁵⁹

SONUÇ

Şii-batını bir inanç cemaati olarak incelediğimiz Nusayriler diğer isimleriyle Arap Alevilerin, inanç anlayışları bakımından bağdaştırmacı bir yapıya sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu mezhep, ortaya çıktığı Ortadoğu coğrafyasının kültür ve inanç potansiyelinin etkilerini İslam diniyle uzlaştırarak anlamlandırmıştır.

⁵⁵ Bakınız, Dick Douwes (b), *a.g.e.*, s. 142-143; Yvette Talhamy (b), *a.g.m.*, s. 232; İlker Kiremit, *a.g.t.*, s. 89-93, 173.

⁵⁶ Bakınız, Philip S. Khoury, *Syria and The French Mandate, The Politics of Arab Nationalism 1920-1945*, I. B. Tauris & Co Ltd., London 1987, s. 99-102; Kais Firro, *a.g.m.*, s. 212; Selahattin Tozlu, *a.g.m.*, s. 105; özellikle Şeyh Salih Ali'nin liderliğindeki mücadele önemlidir, bakınız Et-Tavil, *a.g.e.*, s. 363.

⁵⁷ Yapılan taltifler konusunda bakınız, 8 Zilkade 1334 (6 Eylül 1916) tarihli belge, BOA, DÜİT: 66-52 ve Şeyh Maruf'un taltifi için 20 Safer 1337 (25 Kasım 1918) tarihli belge BOA, DÜİT 68-20; Şeyh Maruf için bakınız, Et-Tavil, *a.g.e.*, s. 352-353; ayrıca bakınız, Uğur Akbulut, *a.g.m.*, s. 122; Selahattin Tozlu, *a.g.m.*, s. 105.

⁵⁸ Bakınız, Philip S. Khoury, *a.g.e.*, s. 57-60; Et-Tavil, *a.g.e.*, s. 307.

⁵⁹ Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 160-162 ve bakınız, André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çeviren: Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 66; ayrıca bakınız, Philip S. Khoury, *a.g.e.*, s. 496, 515; Marianne Arinberg-Laantza, *a.g.m.*, s. 218, 227-28.

Nusayriler ortaya çıktıkları zamandan itibaren ihtiyatlılığa, gizlilik ve olduklarından farklı görünmeye ihtiyaç duymuşlardır. Tarihsel süreç içerisinde yaşadıkları tecrübelerin yarattığı bir bilinç, bu tutumlardan özellikle gizliliğin vazgeçilmez bir prensip haline dönüşmesine sebep olmuştur. Dış kesimlere karşı “olduğundan farklı görünmenin” yada yaygın olarak kullanılan ve esasında bu eylemin olumsuz bir mana kazanmasına neden olan takiyyenin ise bu şartlar içerisinde başvuru hayati bir önleme dönüştüğünü de söyleyebiliriz.

Diğer taraftan, XIX. yüzyılda yaşanan gelişmeler açısından düşünüldüğünde ise, takiyyenin sadece bir savunma imkânı yaratmaktan daha geniş bir fonksiyon kazandığını söyleyebiliriz. Öyle ki misyonerlerin bu ahali arasında yürütmeye başladığı çalışmaların devleti rahatsız etmeye başlaması Nusayriler açısından yeni bir tarihsel safhanın başlamasına vesile olmuştur. Osmanlı'nın, imparatorluk tebaası olan Nusayrilerin devlete bağlılıklarını güçlendirip misyoner faaliyetlerini bertaraf etmeye gayreti, yeni bir devlet politikasıyla anlam bulmuştur. Osmanlı'nın yeni İslamcılık politikası doğrultusunda ulaşılmaya gereken gaye ise Nusayrilere Sünni İslam'ın benimsetilmesi olmuştur. Bu şartlar içerisinde ise, Nusayriler hem devletin bu yeni politikasının şartlarıyla uzlaşıp hem de asırlardan beri varlık sebepleri olan batını inanç kültürlerini korumaları için esnek ve pragmatik bir yola başvurmuştur. Nusayriler açısından kadim bir gelenek olan takiyyenin, bu esnada da başvuru bir çare olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Ali Evrak Odası (BOA, BEO):648-48555.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İradeler Meclis-i Mahsus (BOA, İ. MMS): 113-4821, 130-5563.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vâlâ Riyâseti (BOA, MVL): 750-107.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (BOA, MV): 55-15

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Umumi (BOA, Y.PRK.UM): 19-70.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Maarif Maruzatı (BOA, Y.PRK. MF): 2-57.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İradeler Dosya Usulü (BOA, DÜİT): 66-52, 68-20.

AKBULUT, Uğur. “Osmanlı Belgelerinde Lazkiye Nusayrileri (19. Yüzyıl)”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 54. Sayı, Ankara 2010, s.111-125.

ARAYANCAN, Ayşe Atıcı. “Suriye Bölgesindeki İki İnanç Hareketi: Nizârî İsmailîleri ve Nusayrîlik”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 54. Sayı, Ankara 2010, s. 183-198.

ARINBERG-LAANATZA, M.. “Türkiye Alevileri-Suriye Alevîleri: Benzerlikler ve Farklılıklar”, *Alevi Kimliği*, Editörler: T. Olsson, E. Özdalga, C. Raudvere, Çeviri: Bilge Kurt Torun, Hayati Torun, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1999, s. 212-233.

BAR-ASHER, M. Meir – KOFESKY, Aryeh. “Ali b. Ebî Tâlib`in İlâhî Vasıflarına Dair Nusayrî Öğretisi ve VII/XIII. Yüzyıldan Kalma Yayınlanmamış Bir Risaleye Göre Nusayrî Üçlemesi”, *Tarihten Teolojiye İslam İnançlarında Hz. Ali*, Hazırlayan: Ahmet Yaşar Ocak, TTK Yayınları, Ankara 2005, s. 137-172.

BİLGİLİ, Ali Sinan. “Osmanlı Arşiv Belgelerinde Adana, Tarsus ve Mersin Bölgesi Nusayrileri (19-20.Yüzyıl)”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 54. Sayı, Ankara 2010, s. 49-78.

BULUT, Faik. *Ortadoğu`nun Solan Renkleri, Bedeviler, Çerkezler, Nusayriler, Dürziler, Yezidiler*, Berfın Yayınları, İstanbul 2003.

DAFTARY, Farhad. *İsmaililer, Tarih ve Öğretileri*, Doruk Yayınları, Ankara 2002.

DERİNGİL, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Çeviren: Gül Çağlalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

DOUWES, Dick (a). “Knowledge And Oppression; The Nusayriyya In The Late Ottoman Period”, *Convegno Sul Tema La Shi`a Nell`Impero Ottomano (Roma, 15 Aprile 1991)*, Accademia Nazionale Dei Lincei Fondazione Leone Caetani 25, Estratto, Roma 1993, s. 149-169.

_____ (b). Şiddetin Yeniden Örgütlenmesi: Osmanlı Suriye`sinde Geleneksel ve Zorunlu Askerlik”, *Devletin Silâhlanması, Ortadoğu`da ve Orta*

Asya`da Zorunlu Askerlik (1775-1925), Derleyen: Erik Jan Zürcher, Çeviren: M. Tanju Akad, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.

DUSSAUD, René. *Histoire et Religions des Nosairis*, Paris 1900.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I. Cilt, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY Yayınları, İstanbul 2010.

Ebû`l Hasen el- Eş`arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri, Makâlâtü`l- İslâmiyyîn ve İhtilafü`l- Musallîn*, Çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.

ESKİOCAK, Nasreddin. *Yaratıcının Azameti ve Ku`an`daki Reankarnasyon*, Can Yayınları, İstanbul 1998.

ET-TAVÎL, Muhammed Emîn Ğalib. *Arap Alevileri Tarihi*, Karahan Kitabevi Yayınları, Adana 2010.

FİRRO, Kais. “Nusayriliğin Milliyetçilik ve Milli Devlete Adaptasyonu”, *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye`de Aleviler, Bektaşiler, Nusayriler*, Ensar Neşriyat, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1999, s. 209-217.

FRIEDMAN, Yaron. *The Nusayri-Alawis, An Introduction to The Religion, History and Identity of The Leading Minority in Syria*, Koninklijke Brill NV, Leiden-Boston, 2010.

Gregory Abu`l Farac (Bar Hebraeus). *Abu`l-Farac Tarihi*, II. Cilt, Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, TTK Basımevi, Ankara 1999.

JESSUP, Henry Harris. *The Arab Women*, by C. S. Robinson, Isaac Riley, Dodd & Mead, Newyork 1873.

KARPAT, Kemal. *İslâm`ın Siyasallaşması*, Çeviren: Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

KESER, İnan. *Nusayrilik, Arap Aleviliği*, Karahan Kitabevi Yayınları, Adana 2008.

KHOURY, Philip S.. *Syria and The French Mandate, The Politics of Arab Nationalism 1920-1945*, I. B. Tauris & Co Ltd., London 1987.

KİREMİT, İlker. *XIX. Yüzyılda Nusayriler (Arap Alevileri)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

KOCABAŞOĞLU, Uygur. *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyıl'da Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arbay Yayınları, İstanbul 1991.

LYDE, Samuel. *Asian Mystery. Illustrated in The History, Religion and Present State of The Ansaireeh or Nusairis of Syria*, Printed by Spottiswoode and Co. New-Street Square, London 1860.

MASSİGNON, Louis. "Nusayriler", *İA*, 9. Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, s. 365-370.

MERTCAN, Hakan. "Nusayriler (Arap Alevileri) ve Türkiye'de Ulus Devlet İnşa Sürecindeki Konumları", *Resmi Tarih Tartışmaları-8, Türkiye'de "Azınlıklar"*, Editör: Fikret Başkaya, Sait Çetinoğlu, Özgür Üniversite Forumu, Maki Basın Yayın, Ankara 2009, s. 141-171.

OCAK, Ahmet Yaşar. "Bektaşî Menâkıbnâmelerinde Tenasüh (Réincarnation-Metempsychose) İnancı", *Türkiye Sosyal Tarihinde İslam'ın Macerası, Makaleler-İncelemeler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 81-94.

OLSSON, Tord. "Dağlıların ve Şehirlilerin 'İrfan'ı Suriyeli Alevilerin ya da Nusayrilerin Mezhebi", *Alevi Kimliği*, Editörler: T. Olsson, E. Özdağca, C. Raudvere, Çeviri: Bilge Kurt Torun, Hayati Torun, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1999, s. 234-258.

ORTAYLI, İlber. "Alevilik, Nusayrilik ve Bab-ı Ali", *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Aleviler, Bektaşiler, Nusayriler*, Ensar Neşriyat, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1999, s. 35-46.

ÖZ, Mustafa. "Nusayriler", *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Aleviler, Bektaşiler, Nusayriler*, Ensar Neşriyat, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1999, s. 181-193.

RAYMOND, André. *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çeviren: Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

SAMUR, Selahattin. *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1995.

SERİN, Şerafettin. *Ehlibeyt Yolundaki Alevi Nusayrilerin İnanıcı*, Sezen Ofset, Adana 2004.

SİNANOĞLU, Abdülhamit. *Nusayrilerin İnanç Dünyası ve Kutsal Kitabı (Çağımızda Batınlık Örneği)*, Esra Yayınları, Konya 1997.

TALHAMY, Yvette (a). “The Nusayri Leader İsmâ’il Khayr Bey and Ottomans (1854-58)”, *Middle Eastern Studies*, Vol.44: 6, November 2008, s. 895-908.

_____ (b) “American Protestant Missionary Activity among the Nusayris (Alawis)in Syria in the Nineteenth Century”, *Middle Eastern Studies*, Vol.47, No.2, March 2011, s. 215-236.

_____ (c). “Conscription among the Nusayris (‘Alawis) in the Nineteenth Century”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 38: 01, April 2011, s. 23-40.

TOZLU, Selahattin. “Osmanlı Arşiv Belgelerinde Antakya ve İskenderun Nusayrileri (19. Yüzyıl)”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 54. Sayı, Ankara 2010, s. 79-110.

TURAN, Ahmet. “Kitâbu’l – Mecmu’u’nun Tercümesi”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 8, Samsun 1996, s. 5-18.

TÜRK, Hüseyin. *Anadolu’nun Gizli İnanıcı Nusayrilik, İnanç Sistemleri ve Kültürel Özellikleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005.

URAN, Hilmi. *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

ÜZÜM, İlyas. “Türkiye’de Alevi/Nusayri Önderlerinin Eserlerinde İnanç Konularına Yaklaşım”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, 2000, s. 173-187.

WALPOLE, Frederick. *The Ansayrii (or Assassins), with Travels in the Further East, in 1850-51, Including A Visit Nineveh*, Volume III, London 1851.